

EDMOND CANE

**KATEGORITË GRAMATIKORE SI NJË PËRCAKTIM RELATIV
E KONVENCIONAL**

Fjalë kyçe: Gjuhësi, gjuhësi gjenerative, psikologji e njohjes, strukturalizmi, konstruktivizmi

Ndërtimet kategoriale - të kontestueshme

Kategoritë gramatikore shpesh janë menduar si konstrukte të pacenueshme. Ky koncept ushqehet nga filozofi të ndryshme që shërbenin në themel ose mishëroheshin në teori të caktuara gramatikore, dhe nuk lejonin hapësirë për ndërhyrje të kërkimit dhe eksplorimit tek kategoritë gramatikore, brenda ndërtimit të një kategorie të caktuar apo konfigurimit të tyre. Një frymë e tillë është prezente veçanërisht gjatë mësimdhënies, ku për shkak të mungesës së fakteve dhe aspekteve të bollshme, si dhe hapësirës modeste të mësimdhënies gjatë formimit bazë gjuhësor në shkollë, krijohet një perceptim dhe një mënyrë të menduari që instalon kategoritë si një ekzistencë e pandryshuar.

Megjithatë, kur faktet gjuhësore bëhen më intensive, dhe gramatika e gjuhëve të huaja ofron diversitet konceptesh, konstruktesh gramatikore si dhe mënyrë të proceduari dhe të menduari, pacënueshmëria kategoriale plasaritet dhe përvijohen linja dhe alternative diverse.

Nyja e gjinore në gjuhën shqipe

Një nga ndryshimet e dukshme kategoriale ka qenë lidhur me nyjen e gjinore. Ajo që për gramatikën e gjuhës shqipe është nyje e gjinore, në gjuhë të tjera (të paktën në gjuhët: anglisht, frëngjisht, spanjisht, italisht, etj.) është një parafjalë e mirëfilltë.

- 1.a *Parole di un angelo*
- 1.b *Words of an angel*
- 1.c *Fjalë të një engjëlli*

Konstruktet më sipër janë identike në segmentim dhe në rreshtim. Por gjuha shqipe, (1.c) e shikon “të” si nyje ndërkohë që në 1.a dhe në 1.b ekuivalenti i saj, i pozicionuar në të njëjtin rreshtim dhe kontekst si gramatikor edhe semantik, shihet si parafjalë. Gjuha shqipe ka parafjalë që janë të organizuar njëlloj si në gjuhët në 1.a dhe në 1.b, d.m.th., për të lidhur dy element, kryesisht folje – emër, ose emër – emër në një mënyrë të caktuar. Pra rasti me ekuivalentin e parafjalës angleze “of” duket si aksident.

Në pamje të parë mund të duket një keqperceptim kategorial i një elementi në gjuhën shqipe. – sikur gjuha shqipe e ka shkëputur me dhunë nga grupi i natyrshëm i parafjalëve dhe e ka bashkëvendosur me nyjet. Gramatikani mund të jetë i prirur dhe orientuar që të besojë se ajo çka konfirmohet në shumicën e gjuhëve, si dhe nga fakte të tjera domethënëse si intensiteti i trajtimeve dhe zhvillimeve gramatikore (në gjuhët europiane) është e sakta, e cila nuk ka mundur të zhvillohet në gjuhën shqipe për arsye të dukshme dhe të zhvillimeve gramatikore. Nëse kjo do të ndodhte në gjuhët angleze, italiane etj., do dukej si Mogli në familjen e ujqërve.

Edhe nëse shihet kështu, vetëm fakti që në një gjuhë të caktuar ndërtimet kategoriale dëshmojnë aksidente të tilla, prezantojnë realitetin që ndërtimet kategoriale, naive në një gjuhë ose jo të tilla në një gjuhë tjetër, janë si rrjedhojë konstrakte njerëzore, të konceptuara në një sistem dhe kontekst të caktuar. Duke e perceptuar në këtë mënyrë, konstruktet gramatikore janë vulnerabël nga sulmet në kohë dhe në hapësirë – çka shihen në variacionet dhe diversiteti i larmishëm përgjatë gjuhëve (shtrirja në hapësirë), por mund të shihet edhe në evoluimet kohore brenda një gjuhe.

Vija e brishtë mes kundrinorëve, rrethanorëve, përcaktorëve

Një trajtim interesant është debati lidhur me ndarjen me vijën tashmë të turbullt mes zonave të përafërta të kundrinorëve me parafjalë, rrethanorëve dhe përcaktorëve. Redford (Andrew Radford, 1981) parashtron argumentin që ndarja frymëzohet kryesisht nga faktori semantik, ndërsa nga pikëpamja formale gramatikore, sintagmat [folje – emër], si dhe [emër foljor – emër] veçanërisht kur kjo konfigurohet si për shembull relatë parafjalore që është një relatë idiosinkretike e realizuar formalisht me mjete gramatikore formale: parafjalë (ose edhe rasë, ose të dyja bashkë në rastin e shqipes). E parë në këtë mënyrë, ka pak materie për të justifikuar një ndarje mes kundrinorëve, rrethanorëve dhe përcaktorëve, dhe ndërkohë ka argument për të rivlerësuar dhe ristudjuar klasifikimet kategoriale ekzistente në gramatikën se gjuhës shqipe.

Një drejtim të tillë na orienton edhe teoria gjenerativiste nëpërmjet konceptimit të “theta roles”, “theta grids”. Grupimi i një apo më shumë parafjalëve (kundrejt grupeve të tjerë), është tentuar mbi bazën e një kuptimi paksa të grupuar, që është parë se buron nga vetë folja. Në këtë mënyrë, sintagmat parafjalore apo togfjalëshat parafjalorë (prepositional phrases), orientohen në grupime apo klasifikime më të organizuara. Në këtë konfigurim, gjenden së bashku, dhe duket se më natyrshëm, edhe kombinacionet që në gramatikën tradicionale shihen si ngurtësisht të ndryshme dhe të dallueshme: përcaktor, kundrinor (me ose pa parafjalë), rrethanor. Kështu, frazat/sintagmat më poshtë:

- 2. a) *Fola me Benin*
- 2. b) *Biseda me Benin*

- 2. c) *Foli me kurajo*
- 2. d) *Goditi me çekiç*
- 2. e) *Goditja me çekiç*

Shihen si fraza/sintagme të tipit [folje/emër foljor – me – emër]. Përpjekja teorike është që në sintagmat e këtij tipi realizuar me parafjalën “me”, të konfigurohen diçka me formalisht nga pikëpamja kategoriale, duke i riformuluar si *theta/tema* të tipit “instrument”.

Përpjekja nëpërmjet *theta/tema* etj. Duket se na zgjidh një problem, atë të ndarjes artificial krijuar mes një zone pak a shumë të njëjtë nga pikëpamja formale gramatikore. Klasifikimi i si rrethanor, përcaktor, kundrinor ndërton blloqe ndarës të mëdhenj, ndërkohë që në anët e kundërta shihen të diferencuara fraza/sintagme që ndihen të njëjta.

Por, kur i kategorizojmë sipas formatit *theta* tipi “instrument”, ndoshta është krijuar një artificë tjetër, pasi formatimi “instrument” vështirë (ose është e pamundur) të mbulojë një diversitet të tillë që i kapërcen kufijtë parashikuar nga *theta* “instrument”. Në rastin e shembujve 2. a) deri 2. e) na duhet të bëjmë ekspansion të konceptit “instrument”, që të krijojmë hapësirë edhe për sintagmat/frazat “me Benin”, “me kurajo”. Por këtu shihet që përsëri, ndërhyrja e lëndës semantike krijon komplikime të tjera që dëmtojnë koherencën e konfigurimit që ka tentuar konstrukti me *theta*. Kjo përpjekje për të grupuar kombinimet parafjalore në bazë të *theta/themes* etj., shihet që ka kufij vështirësisht (ose pamundësisht) të menaxhueshëm, d.m.th., që të mund të organizohen në një klasifikim racional të pranueshëm.

Përpjekja e formatimit tematik (me *theta*) bëhet akoma më e vështirë kur krahasohen kontekste të ngjashme mes gjuhëve të ndryshme.

- 3. a) *Udhëtoi me tren*
- 3. b) *Foli me Benin*
- 3. c) *Foli me kurajo*
- 3. d) *Foli me fjalë të mëdha*
- 3. e) *Goditi me çekiç*
- 3. f) *Diskutim me gjeste*
- 3. g) *Bisedime me tension*

Në gjuhës angleze këto përvijohen me parafjalë të ndryshme:

- 4. a) *travelled by train*
- 4. b) *talked to Ben*
- 4. c) *hit (it) with a hammer*

raste kontrastuese shihen edhe tek çiftet shqip anglisht më poshtë:

- 5. a) *interested in music*
- 5. b) *I interesuar për muzikën*
- 5. c) *Është nga Londra*
- 5. d) *U bë nga ai*
- 5. e) *He is from London*

5. f) *It was done by him*

Organizimi arbitrar konstatohet edhe brenda një gjuhe në këto konstrukte sinonimike nga ana kuptimore por të ndryshme nga ana formale gramatikore.

6. a) *Interested in ...*6. b) *Keen on ...*

Ose

7. a) *Addicted to*7. b) *Fascinated by*7. c) *Obsessed with*7. d) *Crazy about*

Ndërsa nga ana tjetër, formati gramatikor formal – në aspektin tematik referuar më sipër (*theta*) që është në një nga elementët sinonimikë të grupit më sipër, ndodhet në grupe të tjera semantike, duke prerë shpresat që të përvijojmë një paralele të qëndrueshme mes elementëve formalë tematikë (referuar si *theta*) dhe organizimit apo klasifikimit semantik të konteksteve ku ndodhen. Përpjekja për të projektuar organizimin tematik (*theta*) duke se është tentuar tek ajo sferë gjuhësore ku organizimi arbitrar (sipas konceptit sosyrian) është në nivelet më të larta dhe më të dukshme.

Kur përfshihemi në grupin e parafjalëve, ndjehet menjëherë që jemi në një tokë të rrëshqitshme, ku është vështirë të ndërtohet një gramatikë koherente. Këtu është vendi të rivlerësohet ndarja e thellë mes morfologjisë dhe sintaksës, dhe një iniciativë interesante është teoria gjenerativiste.

Në ndryshim nga gramatika tradicionale dhe përpjekja tematike më sipër, strukturat sintaktike duket se eliminojnë ndërhyrjet semantike në gramatikën formale. Ndryshe nga përkatimet kategoriale tradicionale, me gjurma të forta semantike, (me përcaktimet “rrethanor”, “përcaktor”, “kundrinor” etj.) strukturat sintaktike paraqiten në formatin *noun phrase*, *preposition phrase*. Në këtë realitet të ri gramatikor, preokupimet referuar më sipër, ndjehen të përmbushura dhe të realizuara, dhe konfigurimi gramatikor fiton koherencën e nevojshme.

Në shembujt më sipër shihet qartë racionaliteti që prezanton konfigurimi sipas *noun phrase* apo *prepositional phrase* krahasuar me trajtimet tradicionale. Është vështirësisht e pranueshme që grupi “me Benin” apo “me kurajo” të shihet në kontekste kaq të ngjashme – pothuajse identike do thosha – si një frazë/sintagmë me identitet të ndryshëm. Është ndoshta po aq e papranueshme nëse personi Sami, për shkak se veshi pardesynë blu, deklaroi papritur se quhet Hasan.

Reflektime teorike

Çështjet ngritur më sipër në këtë artikull, mund të marrin informacion edhe nga **strukturizimi gjuhësor**. Saussure (Ferdinand de Saussure), ka indikacione të caktuara për ndërtimin/instalimin e një shenje gjuhësore, që në

rastin e sintaksës, mund të konsiderojmë kategoritë apo çdo konstrukt kategorial si një shenjë të stërmadhe, por që i nënshtrohet të njëjtit proces formimi si shenjat e vogla. Koncepte të shenjës gjuhësore si definicioni negativ, segmentimi, vlera e shenjës, sistemi, etj., jo thjesht mund, por duhet të projektohen në konstruktet kategoriale.

Konceptimi kategorial është jo një instancë e vetme, por një kuadër i plotë, prej nga rezultojnë kategoritë e veçanta, në atë formë dhe përmbajtje që u mundëson dhe garanton konceptimi i gjithë sistemit gramatikor. Sipas pikëpamjes strukturaliste edhe vlera e secilit element është ajo çka përcaktohet dhe gjenerohet prej sistemit ky elementi bën pjesë.

Një sferë me shumë interes është Teoria e Skemave, e cila akoma nuk duket se ka gjetur hapësirë të mjaftueshme brenda gjuhësisë, dhe më specifikisht në gramatikë. Idetë hershme të Bartlet (Frederic Bartlett, 1932), dhe sidomos **konstruktivizmi** i Piaget ka nevojë të merren në konsideratë në sfidat e gjuhësisë. Shenja gjuhësore si dhe konstruktet kategoriale mund të këndvështrohen si skema. “Ne kemi skema që përfaqësojnë të gjithë nivelet e eksperiencës sonë, në të gjitha nivelet e abstraksionit. Përfundimisht, skemat tona janë dija jonë. Gjithë dija jonë gjenerike është mishëruar në skema. (David E. Rumelhart, 1980, p. 41).

Skemat janë të rëndësishme për të koduar apo dekoduar gjuhë (kur flasim apo dëgjojmë gjuhë). Ne arrijmë të procesojmë mesazhet gjuhësore bazuar në disponibilitetin e skemave. Prezenca e tyre na mundëson, dhe mungesa e tyre na pamundëson interpretimin, procesimin, dekodimin e mesazhit. Këtu shohim linja të përbashkëta mes skemave dhe konstrakteve kategoriale, në sensin që në këto skema që kodojnë dhe dekodojnë gjuhën, sigurisht ndjehet që ka konceptim kategorial që kodon apo dekodon gjuhë, dhe në bën të mundur të kuptojmë dhe të kuptohemi. Skemat mund të reflektohen në strukturat e tekstit (Driscoll (M. Driscoll & E. Price, 1997), (M. A. K. Halliday, R. Hasan, 1989).

Ka shumë fakte që na nxitin ta shohim evoluimin historik të gjuhës në termat e konstruktivizmit. Për t’i mëshuar kësaj ideje, edhe evoluimi i teorive gramatikore duket se ndjek të njëjtën “teknologji” ndërtimi – konstruktivizmin. Edhe argument lidhur me shembujt më sipër 1. a) – 1. C) për gjuhën shqipe me dilemën nyje e gjinore apo parafjalë si në gjuhët e tjera, duket si një rast kur duhet të funksionojë përpjekja (për gramatikanët) për vetërregullim, për akomodim, nëpërmjet ristrukturimit dhe rikonfigurimit të sistemit dhe jo vetëm me një përshtatje mekanike për përputhje me skemat e gjuhëve të tjera.

Ideja konstruktiviste ushqehet në këtë argument edhe nga një fakt tjetër. Ndoshta në gjuhën shqipe ka një kontekst më kompleks se vendosje në vendin e duhur apo keqvendosje. Fakti që nyja e gjinore është lokalizuar në klasën e

nyjeve ka gjurmë historike. Në këtë rast, nuk janë vetëm gjuhët angleze, italiane etj. që duhet t'i "japin mesazh" gramatikës shqipe me modelin e tyre,

Referuar shembujve 1.a, 1.b dhe 1.c, shihet e përbashkëta e kontekstit ku është vendosur parafjala për gjuhët europiane dhe nyja e gjinore për gjuhën shqipe. Në të gjitha këto raste, parafjala për gjuhët përmendur më sipër instalon një relatë të tipit "of"/"de"/ etj ose gjuha shqipe instalon një relatë të tipit të gjinore. Në thelb të dyja palët instalojnë një relatë të tipit të caktuar, që është një relatë idiosinkretike ashtu siç janë relatat që instalohen nga parafjalët në anglisht p.sh.: *from, by, at, in* etj.

Modeli i shqipes mund t'u "sugjerojë" gjuhëve të tjera një fakt shtesë, që ndoshta edhe përkon me gjenezën e parafjalëve, që mund të lidhet me rolin për të kryer një atashim të caktuar tek një emër apo mes dy emrave. Bazuar në këtë, gramatikanët i kanë parë këta element si *Determinues*. Nyja tek gjinorja, nyja tek mbiemrat realizojnë faktikisht një atashim të një elementi tek elementi ku i drejton nyja. Por duke thënë këtë, ne konstatojmë se nuk është shumë e ndryshme nga funksioni i parafjalës, që çon një element tek një tjetër në një mënyrë të caktuar. Ky aspekt sjell informacion me interes lidhur me konceptimet dhe konfigurimet kategoriale.

Teoria e skemave bën një lidhje organike mes masës instancave gjuhësore dhe strukturës kategoriale të mishëruar në këto situatë, dhe të instaluar në mendjen e folësit dhe dëgjuesit. Ambruster (B. Ambruster, 1996) orienton që analogjitë dhe krahasimet bëjnë të mundur që mesazhi i folësit të ngacmojë dhe të evokojë skemat ekzistuese në mendjen e dëgjuesit, duke bërë në këtë mënyrë lidhjen mes skemave ekzistuese dhe informacionit të ri. Është ky proces që bën të mundur kodimin dhe dekodimin e mesazhit gjuhësor, ose funksionimin gjuhësor bazuar në kompetencën e individëve, përfshi edhe kompetencën kategoriale (si pjesë të kompetencës gramatikore).

Ideja konstruktiviste mund të jetë ideja më e përshtatshme për të interpretuar ndërtimin kategorial ku përfshihet një parafjalë e caktuar, prurjet e mëvonshme që vijnë me një parafjalë të caktuar, turbulencat që shkaktohen dhe zgjidhja e tyre konstruktiviste, që formëson kombinimet dhe identitetet parafjalore. Për të plotësuar argumentin, duhet që në procedurat tona të bazohemi tek konceptet dhe teknikat e distribucionalizmit (Bloomfield (Leonard Bloomfield, 1933)) dhe të analizohen grupet e kombinimeve parafjalore me synimin për të prezantuar procesin e ndërtimit të tyre kategorial, dhe statusin aktual të tyre siç mund të jetë në mendjen (kompetencën) e folësve të gjuhës.

Teoria e skemave ofron një dritë të re në të menduarit dhe perceptuarit brenda gramatikës, dhe na nxit të rivlerësojmë edhe procesin e lindjes dhe ndërtimit të elementëve të gjuhës dhe sistemit të gjuhës. Nuk përjashtohet që duke ndjekur këtë linjë, mund të rivlerësojmë edhe alternativën e relativizmit lingistik. Ndërtimet kategoriale, të vendosura në një perspektivë

konstruktiviste, mund të konceptohen në një linjë të tillë evolutive, dhe si rezultat mund të vështrojmë në gjithë këtë proces ndërtimi shenja të relativizmit lingistik. Pra mund të mendojmë për konstruktet kategoriale sipas termave të Whorf (Whorf, 1956, pp. 212-214), se “(Ne) e ndajmë natyrën në linja që i përcakton gjuha jonë amtare. Kategoritë dhe tipet që ne izolojmë nga bota e fenomeneve, nuk i gjejmë sepse kështu ata i jepen vëzhguesit në shqisat e tij; përkundrazi, bota paraqitet në një fluks përshtypjesh kaleidoskop, që duhet të organizohet nga mendjet tona – dhe kjo në një masë të madhe nga sistemet gjuhësore të mendjeve tona. Ne e ndajmë atë në koncepte, dhe u atashojmë këtyre sens siç kemi zakon ta bëjmë, kryesisht sepse jemi pjesë e një marrëveshje për ta organizuar atë në këtë mënyrë – një marrëveshje që mirëmbahet nga mbarë komuniteti folës i gjuhës dhe kjo kodifikohet në skemat e gjuhës sonë”.

BIBLIOGRAFI

- Andrew Radford, *Transformational Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- B. Ambruster, *Schema Theory and the design of content-area textbooks*. *Educational Psychologist* 21, 1996, 253-276.
- Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Massachussets: MIT Press, 1956.
- Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. MIT Press, 1956, pp. 212–214.
- Brown and Lenneberg, *A Study in Language and Cognition*. Brown, R.; Lenneberg, E. (1954). *A study in language and cognition*. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 49 (3), 1954, pp. 454–462.
- David E. Rumelhart, *Schemata: The Building Blocks of Cognition*. In R. S. et al., *Theoretical Issues in Reading Comprehension* (p. 41). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1980.
- Edward Sapir, *Language: An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace and company, 1921.
- Ferdinand de Saussure. *Course in General Linguistics*.
- Frederic Bartlett, *Remembering: A study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Jean Piaget, *Equilibration of cognitive structures*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Jean Piaget, *Reussir et comprendre*. Paris: Presses universitaires de France, 1974.
- Jean Piaget, *The Essential Piaget*. New York: Howard Gruber, Basic Books, 1977.
- Leonard Bloomfield, *Language*. Chicago: University of Chicago Press, 1933.
- M. A. K. Halliday, R. Hasan, *Language, Context, and Text: Aspects of language*. Oxford: Oxford University Press, 1989.

- M. Driscoll & E. Price, Price, E. & Driscoll, M., "An Inquiry into the Spontaneous Transfer of Problem-Solving Skill." *Contemporary Educational Psychology* 22, 1997, 472-494.
- M. Driscoll, *Psychology of Learning for Instruction*. Boston: Allyn and Bacon, 1994.
- N. Schwartz, L. Ellsworth, L. Graham & B. Knight, Accessing Prior Knowledge to Remember Text: A Comparison of Advance Organizers and Maps. *Contemporary Educational Psychology* 23, 1998, 65-89.
- Piaget, J., *Reussir et comprendre*. Paris: Presses universitaires de France, 1974.
- Whorf, B., *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. MIT Press, 1956, pp. 212-214.